

YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ

KUR'AN ve DİL

Dilbilim ve Hermenötik
SEMPOZYUMU

17 - 18 Mayıs 2001

VAN - 1982

YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

17-18 MAYIS 2001

KUR'AN ve DİL – Dilbilim ve
Hermenötik- SEMPOZYUMU

Sahibi

Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekan Vekili

Prof. Dr. Bekir TİLEKLİOĞLU

Düzenleme Kurulu Başkanı

Doç. Dr. Necati KARA

(İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölüm Başkanı)

Mizanpaj

Dr. Ömer KARA

Baskı

Bakanlar Matbaası / 0.442 235 48 35 ERZURUM

TARİHSEL SÜREÇTE ANLAM DEĞİŞMELERİ

Prof. Dr. Zafer ÖNLER*

Dil denen sistemin durağan olmadığı, zaman içerisinde çeşitli yönlerden değişikliklere uğradığı herkesçe bilinen bir gerçektir. Bu değişiklikler en çok, fonetik ve anlambilim yönlerinden dikkati çekmektedir. Zaman içinde meydana gelen değişimler, gerek aynı dilin tarihsel metinlerinin günümüze aktarılmasında gerekse bir dilin tarihsel metinlerinin başka dile çevirilerinde çeşitli sorunların ortaya çıkmasına yol açar. Bu nedenle tarihsel bir metnin aktarılmasında dil denen sisteme ilişkin kimi temel özelliklerin bilinmesi doğru bir aktarım için zorunluluktur. Sorunun özüne geçmeden önce, sözcük ve anlam konusunda kimi temel doğruları hatırlamakta yarar vardır.

İlkin F. De Saussure'den beri bilinen ve dilin bir sözcükler değil, göstergelerden oluşan bir sistem olduğunun altını çizmek gerekir. Göstergeyi oluşturan sözcük (gösteren) ve kavram (gösterilen) yönlerinin birbirinden ayrılmaz olduğu ve dil sisteminin bu iki yöne sahip göstergelerden oluştuğu gerçeği akılda tutulmalıdır. Anlam konusunda, dilbilimcilerce sürüp giden uzun ve ayrıntılı tartışmalara girmeden, anlamı, göstergenin gösterilen yönü, yani sözcüğün karşıladığı kavram olarak kabul ederiz. Yeni kavramların dile girmesiyle, aralarındaki ilgi dolayısıyla, kullanımdaki sözcükler

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

(gösterenler) bu yeni kavramları karşılamak üzere yeni göstergeler oluştururlar. Bu durum, temel anlam, yan anlam, çok anlamlılık gibi terimlerle anlatım bulan olguları ortaya çıkarır. Sözcüğün birden çok göstergede yer alması, bir başka deyimle farklı göstergeler kurması, çok anlamlılığın genel bir olgu olduğunu göstermektedir. Örneğin **oyun** sözcüğünün aşağıdaki cümlelerdeki kullanımına baktığımızda, her birinde ayrı bir kavramı yansıttığını görmekteyiz:

- 1) *Çocuklar bahçede oynuyor.*
- 2) *Gene o sahtekârın oyununa geldim.*
- 3) *İzlediğimiz oyun Turgut Özakman'ındı.*

Bu cümlelerde **oyun** sözcüğü, ilk cümlede *eğlence*, ikincide *hile*, üçüncüde ise, *sahne eseri* anlamlarında kullanılmış, dolayısıyla bu sözcüklerle üç ayrı gösterge oluşturulmuştur. Aynı sözcüğün bağlamda oluşan daha bir çok anlamından söz edilebilir. Anlamın kullanım içerisinde belirlenmesi, bir dildeki sözcüklerin hemen tümü için geçerlidir. Dolayısıyla sözcüğün hangi anlamda kullanıldığı bağlamla belirlenebilir.

Anlamın belirlenmesinde diğer önemli ilke, eşzamanlılıktır. Çünkü bir sözcüğün yansıttığı anlam süreç içerisinde değişimler gösterir. Tarihsel bir metne bakarken, metnin olduğu tarihsel kesit ve dilin bu kesitteki durumunun göz ardı edilmemesi, söz konusu metni doğru anlamının ilk koşuludur. Örneğin VII. Yüzyıla ait bir metni incelerken dilin o zaman kesitindeki durumunun göz önüne alınması ve tüm birimlerin bu zaman kesiti çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir.

Dilde zaman içerisinde ortaya çıkan değişimler başlıca fonetik, anlam ve morfoloji alanlarında kendini gösterir. Bunların içerisinde en kısa süreli değişimler anlam alanında ortaya çıkan değişimlerdir. Bir sözcük çok kısa süreler içerisinde yeni anlamlar kazanabilmekte, kullanılageldiği anlamlardan uzaklaşabilmektedir.

Zaman içerisinde meydana gelen değişimler, eğer yalnızca sözcüğün ses yapısıyla sınırlı kalıp anlam boyutu içermiyorsa, tarihsel metinlerin bir başka dile çevrilmesinde ya da günümüze aktarılmasında bir sorun yaratmayabilir. Örneğin Eski Türkçe'de, *tarıglag* sözcüğünün Türkiye Türkçe'sinde *tarla*, *sub* sözcüğünün *su*, *körmek* sözcüğünün *görmek* biçiminde yalnızca fonetik değişikliklere uğrayıp anlamlarının ise aynı kalması gibi.

Değişmelerin büyük bir bölümü ise, bu örneklerdeki gibi yalnızca sözcüğün ses yapısıyla sınırlı kalmayıp anlam yönüne de yansımaktadır. Bu tür değişimler için Türkçe'deki belirgin kimi örneklere bakmak yararlı olacaktır:

1) **ogul, oğlan:** Eski Türkçe'de (9. 11. yüzyıl) metinlerinde *ogul* sözcüğü *evlat* anlamıyla hem kız hem de erkek çocuğu ifade eder. Bunun çoğulu olarak da *oğlan* sözcüğü kullanılır. Eski Türkçe metinlerde, erkek çocuk için *urı oğlan*, kız çocuk için *kız oğlan* sözcüklerini görmekteyiz. Ancak daha sonraki yüzyıllarda anlam daralmasına uğrayarak *ogul* ve *oğlan* sözcükleri yalnızca erkek çocuk anlamını edinmişlerdir. Dolayısıyla bu yüzyıllara ait bir metindeki *ogul* sözcüğünü bugünkü anlamıyla değerlendirmek metni yanlış anlama sonucunu doğurabilir.

2) **ton:** Hem fonetik, hem de anlam yönünden değişiklikler gösteren bir sözcüktür. Eski Türkçe'de *giysi* anlamında kullanılır. Günümüzde Türkiye Türkçe'sinde *don* söyleyişiyile ve anlam daralmasına uğrayarak *külot* anlamında kullanılır duruma gelmiştir. Yunus Emre, "Terzi biçip dikmemiş tonını Muhammed'in" dizesinde, "Muhammed'in giysisini terzi biçip dikmemiş" demektedir.

3) **tawar:** Eski Türkçe döneminde bu sözcük, *servet, mal varlığı* anlamındadır. *Tawar* sözcüğüyle başta hayvan olmak üzere, para, mal ve her türlü varlık anlatılır. Zaman içerisinde ilkin yalnızca hayvan varlığı, günümüzde ise küçük baş hayvanları anlatır duruma gelmiştir.

4) **yaz:** Türkçe'nin ilk yazılı belgelerinden başlamak üzere on beş on altıncı yüzyıllarına değin bu sözcük *ilkbahar* anlamında kullanılmıştır. Günümüzde *yaz* sözcüğünün karşıladığı, ilkbahardan sonraki mevsim anlamında ise *yay* sözcüğü kullanılmaktadır. Kısacası mevsim adları *yaz*, *yay*, *güz* ve *kış* biçimindedirler. Anadolu metinlerinde on dördüncü yüzyıldan itibaren yer yer *yaz*'ın *yay* yerine kullanılmaya başlandığını, ilk *yaz* ve *bahar* sözcüklerininse buna koşut olarak *ilkbahar* anlamında kullanıldığını ve zamanla *yay* sözcüğünün tümünden unutulduğunu, bu sözcüğün anlamınmsa tümüyle *yaz* sözcüğüne geçtiğini gözlemliyoruz.

5) **tün:** Benzer bir anlam değişimini *tün* sözcüğünde görmekteyiz. Sekizinci yüzyıl metinlerinden itibaren *gece* anlamında kullanılan bu sözcük, on dört ve on beşinci yüzyıl Anadolu metinlerinde *dün* biçiminde fonetik değişime uğramasının yanı sıra daha az kullanılmaya başlandığını, bu sözcüğün eşanlamlısı olan *gece* sözcüğünün yaygınlaştığını görüyoruz. Günümüzde *dün* sözcüğü *gece* anlamını tümünden yitirerek yalnızca geçmiş *gün* anlamında kullanılır hale gelmiştir. Ancak bu sözcükten türeyen *tüne-*eylemi eskiden *gecelemek*, *geceyi geçirmek* anlamındayken anlam daralmasına uğrayarak yalnızca tavukların ve kimi kuşların *gecelemesi* anlamında kullanılır olmuştur.

6) **okı-, oku-:** Türkçe'nin en eski metinlerinden başlamak üzere on beş-on altıncı yüzyıl metinlerine değin, *çağırma*, *seslenmek*, *davet etme* anlamlarında da kullanılan *okı-* fiili günümüzde artık bu anlamlarda kullanılmamaktadır. Bir on beşinci yüzyıl metninde geçebilecek "Ali

yananlarını okıdı” gibi bir cümle, fiilin *çağırmaq* anlamı bilinmeyince farklı anlaşılabilir.

Benzer biçimde, Yunus Emre'nin “Saçın çözüp benim için yaşın yaşın ağlar mısın” dizesinin, edebiyat öğretmeninince “Saçın çözüp benim için ıslak ıslak ağlar mısın” biçiminde açıklandığına rastlanmıştır. Çünkü öğretmen “yaşın” sözcüğünün “gizli” anlamını bilmemekte ve “yaş” sözcüğünün çağrışımlarıyla açıklamaktadır. Halbuki bu dönemde yaşın sözcüğünün yanı sıra, “yaşır-“ (*gizlemek*) fiili de bulunmaktadır.

Dilin bu kendi verilerindeki uzun bir tarihsel süreçte meydana gelen değişmelerinin dışında, daha kısa sürelerde ve yabancı kökenli sözcüklerde de bu tür anlam değişmelerine sıkça rastlanır. Türkçe'deki Arapça kökenli *millet* sözcüğü başlangıçta *ümme* anlamıyla, bir dine, bir inanışa mensup olma anlamında kullanılmıştır. Nitekim, Mütercim Asım, Arapça'nın en yetkin sözlüklerinden Firuzabadi'nin, on dördüncü yüzyılda yazmış olduğu “el-Kamusu'l-Basit fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît” adlı eserinde kısaca “Kâmûs Tercemesi” adıyla bilinen çeviride (1810) *millet* sözcüğünü “din ve şeriat” olarak anlamlandırmaktadır.¹ Ahteri-i Kebir'de de *millet* sözcüğü, “şeriat ve din, cemi millet gelür” biçiminde açıklanmıştır.² On dokuzuncu yüzyılda dünyadaki uluslaşma hareketlerine koşut olarak Osmanlılarda da “ulus” kavramının ortaya çıkmasıyla bu kavramı karşılayacak bir sözcük gereksinimiyle, “millet” sözcüğünün “ulus” anlamını da karşılamaya başladığını görüyoruz. Sözcüğün bu anlam değiştirme süreci Şemseddin Sami'nin ünlü Kamûs-ı Türkî'sinde çok açık biçimde yansıtılmıştır. Bu sözlüğün “millet” maddesinde, 1) *Din, mezhep*, 2) *Bir din ve mezhepde bulunan cemaat* anlamları verildikten sonra bir ayrıç açılarak şu açıklamaya yer verilmektedir: (*Lisanımızda bu lugat sehven ümme ve ümme lugati millet yerine kullanılıp mesela 'millet-i islâmiyye' ve 'Türk milleti' ve bilakis 'ümme-i İslamiyye' diyenler vardır; halbuki doğrusu 'millet-i İslamiye' ve 'ümme-i İslamiye' ve 'Türk milleti' demektir. Zira 'millet-i İslamiye' bir ve 'ümme-i İslamiye' yani din-i İslama tabi akvam ise çokdur, tashihen isti'mali elzemdir.*)³ Bu izahattan Şemseddin Sami'nin sözcüğün kazandığı bu yeni anlamı yanlış olarak değerlendirdiği görülmektedir.

Şemseddin Sâmi'de “millî” sözcüğü ise 1) *Din ve millete mensup ve müteallik*; 2) (*galat olarak*) *bir kavim cinsiyete mensub ve müteallik: 'Macarların millî kıyafetleri'*; “milliyet” 1) *Din, mezhep, millet: 'Herkes milletini muhafaza etmelidir'*; 2) (*galat*) *Cinsiyet, kavmiyet: 'Japonyalıların milletleri'*.⁴

¹ Mütercim Asım: Kamûs Tercemesi, c. IV, İs. 95.

² Ahteri-i Kebir, II. Bölüm, s. 337.

³ Şemseddin Sami: Kamûs-ı Türkî, s. 1400.

⁴ A.e., s. 1404.

Bu sözcüklerin anlamını verirken Şemseddin Sâmî'nin, bu sözcüklerin kazanmakta olduğu yeni anlamları sürekli *galat* (yanlış) olarak nitelendirmesi o dönemin metinlerinde *din*, *şeriat*, *mezhep* anlamlarıyla *ulus* anlamının bir arada kullanıldığını göstermektedir. Bu açıklamalardan on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başı Türkçe metinlerde de "millet" ve "millî" sözcüklerinin *ulus* mı, yoksa *din* anlamında mı kullanımının her zaman geçerli olmadığını göz önüne almamız gerektiğini göstermektedir.

Yakın geçmişe ilişkin benzer bir anlam değişmesi de, "zerzevat" sözcüğünde görülmektedir. Farsça *sebzevât* (yeşillik, sebze) sözcüğü dilimizde "zerzevat" biçimini almış ve 1960'lı yıllara değin "sebze" anlamıyla kullanılmıştır. Günümüzde ise sözcük anlam kötüleşmesine uğrayarak "ıvır zıvır, önemsiz şey" gibi anlamlarda kullanılır olmuştur.

Tarihsel metinlerin aktarılmasında, özen gösterilmesi gereken ögelerden biri de deyimlerdir. Tarihsel metinlerdeki deyimler her zaman günümüzdeki anlamlarıyla kullanılmayabilirler. Kaldı ki bunların bir bölümü ise unutulmuş ve günümüze dek gelmemişlerdir. Konuya açıklık getirmek amacıyla Türkçe'nin çeşitli dönemlerinden kimi örnekler üzerinde durmak yararlı olacaktır. İlkın Kutadgu Bilig'den birkaç deyimle örneklendirelim.⁵

1) **adağ tik-** (ayak dik-): Kararlı davranmak, tutum değiştirmek.

Adaşığı asığ yas içinde sına / Bu yerde adağ tikse bek tut sen-e (4208)

(Dostunu iyi ve kötü zamanlarda sına, aynı davranıyorsa onu sıkı tut, bırakma)

2) **at kötür-** (ad götürmek): Adı yücelmek, saygın bir ada sahip olmak.

Kişilik için at urundı kişi / Kişilik bile at kötürdi kişi (1600)

(İnsan oluşundan dolayı kişi bir ad almıştır, insan kişiliğiyle adını yüceltir.)

Bu deyimdeki *götür-* metnin yazıldığı dönemde *yükselt-* anlamındayken Türkiye Türkçesinde *taşı-* anlamında kullanılmaktadır. Bu anlam farkı dikkate alınmadığı takdirde deyim *ad taşı-* dolayısıyla *bir ada sahip ol-* biçiminde yanlış anlamak mümkündür.

3) **elig yaz-** (el çöz-): Eli açık davranmak, cömert davranmak.

Üçünçi elig yazsa bolsa akı / Tegürse boğunça bağırşaklığı (5904)

(Üçüncüsü, eli açık, cömert olmalı; halka şefkat göstermeli.)

⁵ Zafer Önler: Kutadgu Bilig'de Yer Alan Deyimler, *Türk Dilleri Araştırmaları*, c. 9, Simurg Yayınları, İstanbul, 1999, s. 119-186.

Bu deyimde de *yaz-* fiilinin Eski Türkçe'deki *çöz-* anlamını bilmek gerekir. Yoksa el yazmak gibi anlamsız bir deyim ortaya çıkabilir.

4) **elgi uza-** (eli uza-): Nüfuz sahibi olmak, egemen duruma gelmek.

ĖamuĖ elke kıldı kör elgi uzun / Uzun boldı elgi yoriğ til söziün (1765)

(Onu bütün memlekete egemen kıldı, nüfuz sahibi ve sözü geçer oldu.)

Türkiye Türkçesinde *eli uzun* deyimine benzetilerek, *nüfuz sahibi* olmak yerine, *hırsız olmak* gibi bir anlam ortaya çıkabilir.

5) **meñiz kızart-** (beniz kızart-): İşleri yoluna girmek, yüzü gülmek.

Bu begler esiz bolmaĖınĖa esiz / Ol elde sevinĖin kızartmaz meñiz (892)

(Bir memlekette beyler kötü olmadıkça o memlekette kötülerin yüzü gülmez)

Günümüzdeki *yüz kızart-*, *yüz kızartıcı* gibi deyimlerle karıştırılarak, bu deymi de benzer biçimde yanlış anlamlandırma tehlikesi her zaman vardır.

6) **tili tuz tam-** (dilinden tuz damla-): Ağzından bal damlamak.

Yüzi körklüg erdi körüp köz Ėamar / Sözi yımşak erdi tili tuz tamar (464).

(Yüzü göz kamaştıracak kadar güzeldi, yumuşak sözlüydü, dilinden bal damlardı.)

Eski Türkçe'de *tuz* sözcüğünün *lezzet* anlamı, tuzun lezzeti ifade ettiği bilinmediği takdirde, bu deyim anlamı ve günümüzdeki "ağzından bal damlamak" deyiminin karşılığı olduğu bilinemez.

Türkçe'nin farklı bir lehçesine ait olan Kutadgu Bilig'deki deyimlerin günümüz Türkçesi'nden aykırılık göstermeleri doğal görülebilir. Ancak Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde yer alan birçok deyim de anlam değişikliğine uğradığı görülmektedir.⁶

1) *el alıř-* Birbirinden elini tutmak, el tutuřmak.

Bu deyimdeki *alış-* fiilinin karşılıklı alma, tutuşma anlamı günümüzde kullanılmamaktadır.

2) *el dart-* El çekmek, vaz geçmek, feragat etmek.

Günümüzde, bu deyimdeki *dart-* fiilinin *çekmek* anlamı unutulmuřtur.

Anadolu Türkçesine ait bu deyimler için bkz. Cem Dilçin: Yeni Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu; 1983.

Bu anlam bilinmeden *el dart-* fiili *el tartmak* olarak anlamsız bir biçimde çevrilebilir.

3) *el gir-* : Ele geçmek, elde edilmek, yakalanmak.

4) *el kısa ol-* Güç yetmemek, aciz kalmak.

5) *göñül döndür-* Mide bulandırmak; *göñli aqtarıl-* “midesi bulanmak” terimlerinde ise *göñül* sözcüğünün mide anlamı bilinmeyince doğru olarak anlaşılabilir.

6) *göñliyle söyleş-* “Kendi kendine demek, içinden geçirmek”; *göñül şuyı* “gözyaşı” örneklerinde ise aynı dönem metin olmasına karşın *göñül* sözcüğünün farklı anlamları söz konusudur.

Sonuç olarak tarihsel bir metnin doğru anlaşılması için gerekli koşulların başında metnin oluştuğu tarihsel kesitin göz önüne alınarak, değerlendirmelerin eşzamanlı bir yaklaşımla ele alınması gelir. Metnin anlaşılması için kullanılacak sözlüklerin gene metnin ait olduğu dönemin sözlükleri olması zorunludur. Metnin oluştuğu döneme ait olmayan sözlüklerin büyük yanımlara yol açacağı gözden uzak tutulmalıdır.

KAYNAKÇA

- 1) Ahteri-i Kebir, İstanbul, 1310.
- 2) Dilçin, Cem: Yeni Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu, 1983.
- 3) Mütercim Asım: Kamus Tercümesi, I-IV, İstanbul, 1305 (1887)
- 4) Önler, Zafer: Kutadgu Bilig’de Yer Alan Deyimler, *Türk Dilleri Araştırmaları*, c. 9, Simurg Yayınları, İstanbul, 1999, s. 119-186.
- 5) Şemseddin Sâmî: Kâmûs-ı Türkî, İstanbul, 1317.